

UOT 81`44; 81-2

**BƏDİİ MƏTNDƏ MÜƏLLİF VƏ PERSONAJ MÜNASİBƏTLƏRİNİN
LİŊVİSTİK TƏHLİLİ**

P.Ə.ƏZİZOVA

Azərbaycan Tibb Universiteti
bsu.edu.az

Məqalədə mətnin tamlıq, əlaqəlilik, informativlik xüsusiyyətləri əsasında müəllif, nəqlədən və personaj nitqlərinin xüsusiyyətləri araşdırılır. Mətnin başlanğıc nöqtəsindən nitqin formalaşması, nitq aktlarının əlaqələnməsi, temanın açılması və qapanması nitq müəllifinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Dil vasitələrindən istifadə xüsusiyyətləri, müxtəlif qrammatik əlamətlər danışanın hansı şəxs olduğunu təyin etmək üçün əlavə imkanlar verir. Bədii mətnin başlanğıc hissələrinin linqvistik təhlili adresant funksiyasının müxtəlif subyektlərin yerinə yetirməsini təsdiq edir. Araşdırma nəqlədən hadisənin daha çox müşahidəçisi və ya şahidi mövqeyində durmasını sübut edir.

Açar sözlər: mətn, bədii mətn, müəllif, nəqlədən, personaj, məkan, zaman, tema, temanın açılması, temanın qapanması

Mətnin təyin olunması, onun başlanması, inkişafı, tamamlanması, daxili budaqlanması, mətndə temaların dəyişməsi, əsas və köməkçi mövzular, relevant və irrelevant informasiyalar, habelə bir çox digər məsələlər problem səviyyəlidir, aktualdır. Elmi ədəbiyyatda mətnin izahında bu cəhət özünü qabarıq şəkildə göstərir. Mətnin yazıya alınmış nitq parçası, sözləm şəklinə olan ümumi izahında [1, 162] “nitq parçası” anlayışının işlənməsi mətnə münasibətdə onu yazanı və ya canlandıranı nəzərə almaqdan irəli gəlir. Nitq parçasının tamamlanmasını və ya şərti bitmə göstəricilərindən biri danışanın öz nitqini bitirməsi və ya kommunikasiyanın başqa danışan tərəfindən davam etməsidir. Dialoqlarda danışanların əvəzlənməsi nitqin müəllifinin yenilənməsi şəklinə parçalanır və bu, yazıda abzasların köməyilə qeyd olunur. Dialoqda hər bir diktora aid nitq parçası nitq aktı kimi qəbul edilir. Bu cür nitq aktlarını da mətn saymaq mümkündür. Lakin bu halda mətn suprasintaksis baxımından mətn deyil, onun müəyyən bir fraqmenti olur. «Mətn - 1) bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq; 2) müxtəlif mətnlər üçün müəyyən ümumi model; 3) kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə məxsus deyimlər ardıcılığı; 4) formasına görə yazılı olan nitq nümunəsidir» [2, 24].

Birinci mənada mətndə bitmə və ya tamamlanma, düzgün formalaşdırılma, əlaqəli ardıcılıq meyarları nəzərə alınır ki, bunlardan sonuncu ikisi bir-

biri ilə sıx bağlıdır. Ona görə bağlıdır ki, burada cümlələrin, yaxud mürəkkəb sintaktik bütövlərin düzgün formalaşdırılmış ardıcılığı əsas götürülür. Yəni sadəcə ardıcılıq deyil, düzgün formalaşdırılmış ardıcılıq vacib şərtidir. Cümlənin qrammatik düzgün qurulması şərtindən daha çox bu cümlələrin bir-biri ilə semantik əlaqəsi əhəmiyyətlidir.

Üçüncü mənada mətnə kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə məxsus deyimlər toplusu nəzərə alınır. Dialoji nitqdə iştirakçıların əvəzlənməsi onların nitq aktlarının da növbələşməsinə səbəb olur.

“Anasıyla üzbəüz yalnız səhər yeməyində otururdu. Söhbət də təxminən belə olurdu:

– *Üzün yenə qaşığa dönüb.*

Bunu anası deyirdi. O da gülümsəyib çiyinlərini çəkirdi.

– *Niyə yemirsən?!..*

– **İştahım yoxdu.**

– *Dünən qiymət almamısan?..*

– **Ədəbiyyatdan “beş” almışam.**

Anasının üzü bu cavabdan da dəyişmirdi:

– *Afərin.*

Sonra anası həmin o üzlə, fikirli halda geyinib işə gedirdi” [3].

Nümunədə nitq müəlliflərini bir-birindən ayırmaq üçün üç cür kursivdən istifadə etmişik. Hekayənin mətnində bu kursivlər yoxdur. Meyilli yazılışla verilən nitq aktları ananın nitqini göstərir. Yuxarıda mətnin üçüncü mənada təyininə istinadla demək olar ki, meyilli kursivlə verilmiş nitq aktlarını bir yerə toplasaq mətn alınacaqdır və həmin mətni belə bir ardıcılıq təşkil edir: “*Üzün yenə qaşığa dönüb. Niyə yemirsən?!.. Dünən qiymət almamısan?.. Afərin*”. Eyni qaydada dialoqun ikinci iştirakçısının nitq aktları ardıcılığını da qurmaq olar: “**İştahım yoxdu. Ədəbiyyatdan “beş” almışam.**” Təbii ki, əsas mətndəki ardıcılığı pozmaqla iştirakçıya aid cümlələri dialoqun müxtəlif yerlərindən götürüb ardıcıl düzmək mətn təşkil etmir. Səbəb budur ki, bu cümlələr ardıcılığında məna üzrə əlaqələnmə pozulur və ya bu əlaqələnmə yeni forma alır. “**İştahım yoxdu. Ədəbiyyatdan “beş” almışam.**” Bu ardıcılıq qrammatik düzgün formalaşmış cümlələrdən təşkil olunsada onu dərk etmədə müəyyən anlaşılmazlıq yaradır. “Beş” ən yüksək qiymət olduğundan iki cümlənin ardıcıl məna əlaqəsi bu informasiyanı qəbul edən tərəfdə assosiativ olaraq anlaşılmayan fikir oyadır. Əgər birinci cümlə “ədəbiyyatdan “dörd almışam” olsaydı informasiya tam normal qəbul olunardı. Yəni tələbənin/sagirdin “beş” yox, “dörd” alması ona pis təsir etmişdir və onun iştahı kəsilmişdir. İzah göstərir ki, dialoji mətnə danışanların növbələşmə ardıcılığını ləğv edib bir iştirakçının nitq aktlarını ardıcıl düzdükdə onların arasındakı məna əlaqələri itir və nəticədə mətnə aid zəruri şərtlərdən biri pozulur.

Mətn ümumi informasiyanı tamamlamaq xüsusiyyətinə malik olmalıdır. Əks təqdirdə verilmiş cümlələrdən həm əvvələ, həm də sona istiqamətlənmiş

informasiya natamamlığı mətni qapanmağa qoymur. «Mətnin quruluşunda özünü göstərən təkrarlıq hadisəsi struktur kompozisiya funksiyaya daşıyır. Bu özünü onda göstərir ki, təkrar komponentlə çərçivələndikləri zaman əlaqəli cümlələr toplusu bitkin frazafövqü birliyə çevrilir. Tekst qapanır və onun tərkibini bitmiş hesab etmək olar» [4, 208]. Kommunikasiya iştirakçısının dialoqdakı müxtəlif nitq aktlarını bir yerə toplama bu aktların geriyə və irəliyə əlaqələrini qırmış olduğundan bitkin frazafövqü birlik əmələ gəlmir. Mətnin açılma və qapanması baş vermir. Belə cəhət qeyd edilən formada yeni mətn quruculuğunda təkrarlanan komponentdən asılı olmur.

Mətn «müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən cümlələrin düzülmüş çoxluğudur. Mətn struktur-semantik vəhdətdə mövcud olan mürəkkəb tamdır.» [5, 11]. Bu baxımdan mətn tam linqvistik obyektidir. Dialoq da tam kimi götürüldükdə mətn olur. A.Məsudun hekayəsindən verilmiş nümunə bütövlükdə mətn təşkil edir və bu mətn parçası və ya altmətn bütün mətnin (hekayənin) bir hissəsidir. Məsələyə bu şəkildə yanaşdıqda mətnə altmətnlər çoxluğu, altmətnlər ardıcılığı kimi baxa bilərik.

K.Abdullayev göstərir ki, «tekst termini altında (latınca textum - əlaqə, birləşmə deməkdir) möhkəm daxili struktur əlaqələri olan müxtəlif hadisələrin birliyini nəzərdə tutmaq lazımdır» [4, 179]. Müəllifin “hadisə” kimi qeyd etdiyi anlayış hadisənin dildə verballaşmış təsviri, izahı olaraq başa düşülməlidir. Mətnin tamlaşan, bitən, açılıb-qapanan hissələri də məzmun tamlığına malik olur. Belə tamlıq olmadıqda mətn formalaşmırsa, tamamlanma mətnin başqa bir hissəsində yer aldıqda mətnin formalaşması və inkişafı davam etmiş olur.

Quruluş parametrinə görə mətnləri üç qrupa ayırmaq olar: 1) sadə mətnlər; 2) mürəkkəb mətnlər; 3) kompleks mətnlər. Şüarlar, çağırışlar, başlıqlar, epigraflar, məlumatverici yazılar, reklam mətnləri və s. sadə mətnlər qrupunu təşkil edir. Mürəkkəb mətnlərə bədii ədəbiyyat nümunələri (pyes, roman, povest, poema və s.) aid edilir, onlar təşkilolma, qurulma mürəkkəbliyi ilə səciyələnilir. Kompleks mətnlərin fərqləndirici əlaməti mətn daxilində mətnin yerləşdirilməsidir. Mətn daxilindəki mətn intramətn adlandırılır. Kompleks mətnlər ən mürəkkəb mətn növü hesab olunur.

Biz quruluş parametrlərinə görə mürəkkəb mətnləri, yəni bədii mətnləri araşdırırıq. Hər bir mətnin başlanğıc və bitmə nöqtəsi vardır. Bədii mətn əsərin adından başlanır və sonuncu cümləsi ilə başa çatır. Bəzən müəllif əsərin axırında “son” sözünü də yazır. Bu cür yazılış şərti səciyyə daşıyır.

Bədii əsərin başlıq və ya addan sonra gələn hissəsi informasiyanın ardıcıl ötürülməsi diqqəti cəlb edir. Mətn «müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən cümlələrin düzülmüş çoxluğudur. Mətn struktur-semantik vəhdətdə mövcud olan mürəkkəb tamdır» [6, 11].

A.Məsudun “Sərçələr” hekayəsinin ilk abzası belə başlanır: *“Əli əsdi, ya fikri dağıldı, nə oldusa, yenə çayla dolu fincan apardığı yerdə əlindən sürüşüb ağzı üstə döşəməyə dəydi. Fincanla bir, ürəyi də döşəmənin işıltılı üzünə dəyib çilik-çilik oldu...”* [3].

Nəql edilən hadisənin iştirakçısı üçüncü şəxs kimi verilmişdir. Bu fakt “əli əsdi”, “fikri dağıldı” cümlələrində birinci komponentin üçüncü şəxs təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etməsi (onun əl+i; onların əl+lər+i; onun fikr+i, onların fikir+lər+i), xəbərin zaman şəkilçisindən sonra şəxs şəkilçisi qəbul etməməsi və mürəkkəb cümlənin *“çayla dolu fincan apardığı yerdə əlindən sürüşüb ağzı üstə döşəməyə dəydi”* hissəsindəki *“apardığı”*(onun apardı; onların apardıqları/ onların apardığı), *“fincan”* (fincanlar deyil, fincan), *“əlindən”* (onun əlindən; onların əlindən, onların əllərindən) söz-formalarının işlənməsi ilə təsdiqini tapır. Nəql olunan hadisənin iştirakçısı üçüncü şəxs təkidir. Nəqlədən, informasiyanı ötürən müəllifdir. Informasiyanı qəbul edən oxucudur. Bu hekayənin birinci abzası nümunə gətirən, onu təhlilə cəlb edən də real olaraq həm də oxucudur. Deməli, informasiyanı qəbul edən birinci şəxs qismində çıxış edir. Mən Afaq Məsudun “Sərçələr” hekayəsini oxuyuram. Hadisəni Afaq Məsud nəql edir, çünki birinci abzas başqa bir nəqlədən haqqında heç bir informasiya vermir. Əgər hadisənin bilavasitə onun iştirakçısının nəql etməsini qəbul etsək, onda birinci abzasın *“Əlim əsdi, fikrim dağıldı, nə oldusa, yenə çayla dolu fincan apardığım yerdə əlimdən sürüşüb ağzı üstə döşəməyə dəydi. Fincanla bir, ürəyim də döşəmənin işıltılı üzünə dəyib çilik-çilik oldu...”* şəklində olmalı idi. Hadisənin iştirakçısı ilə müəllifi ayırma iki subyektin hadisəyə münasibəti prosesində baş verir. Birinci subyekt hadisənin bilavasitə iştirakçısı deyil, onu, yəni hadisəni müşahidə edib yazandır. Bu subyekt müəllifdir və onun üçün hələlik real olaraq iki subyekt – o özü (müəllif) və hadisənin iştirakçısı (personaj) vardır. Hadisənin iştirakçı ilə bu hadisəni nəqədəni ayıran ikinci subyekt oxucudur. Oxucu yazılanı oxuyur və hadisənin dil vasitələri ilə ifadəsindən, verballaşmasından əldə olunan informasiyaya əsaslanaraq, o, belə bir qənaətə gəlir ki, müəllif nəql edir və personaj hadisənin iştirakçısıdır. Hadisə keçmişdə baş vermiş hadisədir. İştirakçının zamanı keçmiş zamandır. Müəllifin zamanı da keçmiş zamandır, çünki o, hekayəni artıq yazmışdır və baş verilən hadisə də keçmişdə baş vermişdir. Hadisənin real və ya irreal, müəllifin uydurduğu hadisə olmasından asılı olmayaraq üç zaman kəsimi aşkara çıxır: 1) hadisənin başvermə zamanı; 2) müəllifin hadisəni nəql etmə zamanı; 3) oxucunun bu hadisə haqqında məlumat alma zamanı. Birinci abzas hadisəni nəqlədən hadisəni müşahidə etməsi faktını təsdiq edir. Müəllif şühudi keçmiş zamandan istifadə etmişdir. “Şühudi keçmiş əvvəlcə (keçmişdə) icra olunmuş bir iş barədə indi onun haqqında şahidlik yolu ilə xəbər verilən zaman arasındakı vaxta deyilir. Bu, elə bir zamandır ki, haqqında xəbər verilən işin icrasında xəbər verənin şahidliyi və bilavasitə müşahidəçi olduğu meydana çıxır” [7, 191].

Müəllif şahid və ya müşahidə edəndirsə (şühudi keçmişə görə), onda o, ya hadisənin baş verdiyi lokal məkan daxilindədir, ya da bu məkanın içində olmasa belə onu müşahidə etmək imkanına malikdir. Deməli, nəqlədən hadisənin bilavasitə baş verdiyi məkan daxilində olması və ya olmaması birinci abzasda tam aydınlaşmır.

Qeyd edək ki, müasir dilçilikdə «diskurs» anlayışı geniş istifadə olunur. T.van Deyk diskursu həm geniş, həm də dar mənada izah edərək göstərir ki, geniş mənada diskurs danışan və dinləyən arasında müəyyən zaman və məkan daxilindəki ünsiyyət fəaliyyəti prosesində yaranan ünsiyyət hadisəsidir. Dar mənada diskurs kommunikativ təsirin yalnız verbal təşkeledicisi əsasında formalaşan «mətn» və ya «danışığ»dır [8].

Verilmiş nümunədə müəllif və oxucu eyni məkanda deyillər. Oxucunun olduğu məkanın nəql edilən hadisəyə dəxli yoxdur. Bununla belə, oxucu informasiya aldığına görə onun dərk etmə və qavrama mexanizmi məkan bərdə təsəvvür şərtini ortaya ata bilər. “*fincan ...ağzı üstə döşəməyə dəydi. Fincanla bir, ürəyi də döşəmənin işıltılı üzünə dəyib çilik-çilik oldu...*”. Nəqləmədə “döşəmə” obyektini təsvir olunur. Bu obraz oxucunun şüurunda inikas edir. Assosiativ qavrama oxucunun şüurunda döşəmə təsvirini yarada bilər. Lakin nəql edilən hadisədə döşəmənin hansı şəkildə olması vacib deyil. Döşəmənin aktuallaşması son hissədə (*döşəmənin işıltılı üzünə dəyib çilik-çilik oldu*) iki dəfə baş verir. Birinci dəfə bu, müəllifin “döşəmə sözünü təkrar işlətməsi ilə gerçəkləşirsə, ikinci dəfə fincanın “çilik-çilik olması” bu çiliklərin səpələndiyi yeri (döşəməni) təsəvvürə gətirə bilər.

Əgər bir tam kimi cümlənin funksiyası onun kommunikativ təyinatı ilə bağlıdırsa, onu elementlərinin, tərkib hissələrinin funksiyaları kommunikativ vahidi qurmaqdır. Cümlənin tərkib hissələrinin, ünsürlərinin kombinator imkanları cümlənin quruluşunda reallaşır. Cümlə əsas kommunikativ vahiddir. Ünsiyyət vahidi olmaq cümləyə xas olan predikativliklə bağlıdır. Cümlədə müəyyən məlumat formalaşdırılır və ötürülür. Bu isə ünsiyyətdə iştirak edənlərin bir-birinə çatdırmaq istədiyi məlumatdır. Onun qavranması ünsiyyət prosesinin başlanması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, ünsiyyət zamanı formalaşan mövzu daha əvvəllərə aid ola bilər.

“Dağılan yenə şirin çay idi.

Dəhlizin o biri başında anasının əsəbilikdən əyilmiş üzünü gördü.

Anasının üzünü əsəbiləşəndə elə vahiməli olurdu, adamın az qalırdı bağı yarılı” [3].

Bu mətn hissəsi təhlilə cəlb edilmiş hekayənin 2-4-cü abzaslarıdır. Birinci abzasın birinci cümləsini yada salsaq, orada “yenə” (*Əli əsdi, ya fikri dağıldı, nə oldusa, yenə çayla dolu fincan...*) sözünün işləndiyini görürük. Müəllif “yenə” və “çay” sözlərinin distant təkrarından istifadə etməklə hadisənin təkrarlanmasını diqqət mərkəzinə çəkir. Daha bir diqqəti cəlb edən cəhət “Dağılan yenə şirin çay idi” cümləsində özünü göstərir. Adı dişləmə çayın döşəməyə dağılması ilə, şirin çayın dağılması arasında əsaslı fərq vardır. Adı çay da-

ğılarda döşəməni sadəcə silmək kifayətdirsə, şirin çay dağıldıqda isə döşəmənin böyük bir hissəsini su ilə yumaq və silmək lazım gəlir.

Mətn ekstralinqvistik - pragmatik, sosiokulturoloji, psixoloji və digər amillərlə bağlı rabitəli tamdır. Mətn baş vermiş və ya baş verən hadisə şəklində qəbul olunur. Diskurs isə real həyatla birbaşa bağlı olan nitqdır. Onun məkanı, zamanı və iştirakçıları vardır. Diskurs onun yaradılmasında iştirak edənlərin kommunikasiya prosesində bir-birinə ünvanladıkları verbal və qeyri-verbal informasiyaları, eləcə də konsituasiyanı da özündə birləşdirir. Bu baxımdan şirin çayın dağılması nəql ediləni diskurs şəklində inkişaf etdirir. Üçüncü abzası təşkil edən cümlədə (Dəhlizin o biri başında anasının əsəbilikdən əyilmiş üzü görüldü) bu fakt təsdiqini tapır.

Mətnə onun hissələri arasında əlaqə müxtəlif şəkillərdə yaranır. Bu məqsədlə semantik təkrarlardan, koreferentlikdən, mövzu eyniliyindən, tərəfin mövzunu davam etdirmək üçün yeni stimulundan istifadə olunur. Verilmiş parçada əlaqələnmə leksik distant təkrarlarla formalaşmaqla yanaşı, koqnitiv parametrlərlə, şirin çayla, şirin olmayan çayın dağılması arasındakı fərqin qavranması ilə də reallaşır. “Ananın əsəbilikdən əyilmiş üzü” ifadəsi koqnitiv amilin təsirinin göstəricisi ola bilər.

Üçüncü abzasda məkanın hüdudları genişləndirilir, məkan konkretləşdirilir, hadisə iştirakçılarının cərgəsinə bir nəfər də əlavə olunur. Məkan parametrlərinin göstəricilərindən biri “döşəmə” sözüdürsə, ikincisi “dəhliz”dir. Genişləndirici vasitə “dəhlizin o başı” və onunla assosiativ formalaşan “dəhlizin bu başı” ifadələridir. Hadisə iştirakçıları isə övlad və anadır. Azərbaycan dilində cins kateqoriyası olmadığına görə övladın cinsi bəlli deyildir. İkinci və üçüncü abzas da hadisənin şahidi olan və ya onu müşahidə edən müəllifin məkanını konkretləşdirmir.

Bədii mətnə müəllif və personaj münasibətlərinin linqvistik prizmadan tədqiqi bir bədii mətn əsasında həllini tapmır. Bədii əsərlər kifayət qədər çoxdur və onlar janr müxtəlifliyinə malikdir. Bu məqalədə istifadə olunmuş bədii nümunənin hekayə olduğunu nəzərə alaraq başqa bir hekayənin başlanğıc hissəsini də təhlilə cəlb etmək məqsədəuyğundur.

“Dedilər kəndə gəlir Omaroğlu. Tanıyanların içindən bir sazaq kimi keçdi bu xəbər. Bir-iki ağsaqqalısa elə silkələdi ki...”

Dəmirçi Abdulla əlini başının dalındakı şişə qoyub yerindəcə dondu. Ürəyindən bu sözlər keçdi, gicitkən kimi içini dalaya-dalaya:

- Nəyə gəlir bu sağ olmuş, başımızı yerə soxmağamı. O ki, kəndin başbələn el atasıydı. Üstünə artırmayıbmı bəs ağlının, kamalının. Üzüümüzə lombaynan tüpürməyəmi gəlir.

Müsəllim kişi dəyirməndə eşitdi dəyirmançı Musaynan gapının şirin yerində. Sözüni ağzında qoydu bu xəbər: onun gözüne baxmaqdan əyirmanın boğazına diri düşüb, ölü çıxmaq yaxşıdı, - dedi” [9].

Verilmiş nümunə Vaqif Nəsinin “Omaroğlunun qayıtması” hekayəsinin birinci dörd abzasıdır. Birinci abzasın birinci cümləsi tabesiz mürəkkəb cüm-

lədir. Birinci cədə cümlədəki “dedilər” hadisə haqqında üçüncü şəxsin cəminin xəbər verməsi informasiyasını özündə birləşdirir. İkinci cümlə Omaroğlunun kəndə qəlişi barədədir. Xəbərin indiki zamanda olması hərəkətin başlanması və hələ bitmədiyini ifadə edir. Yəni Omaroğlu kəndə gəlir, ancaq hələ gəlib kəndə çatmayıb. Nəqlədən yenə də müəllifdir. Çünki ardıcıl dörd abzas bu subyekt haqqında heç bir əlavə informasiya vermir. Şühudi keçmiş zaman şəkilçisi müəllifin şahidliyini və ya hadisəni müşahidə etməsini təsdiq edir. Müəllif kənd adlanan məkan daxilində yerini dəyişir. Dəmirçi Abdullanın lokal məkanda – kənddə hansı yerdə olduğunu dəqiqləşdirməyən müəllif Müsəllim kişinin bu xəbəri dəyirməndə eşitməsi və bu xəbərə verdiyi reaksiya barədə informasiya verir. Müəllif nitqində üç ad çəkilir – Abdulla, Müsəllim, Musa. Bundan başqa Birinci abzasdakı “tanıyanlar” və “bir-iki ağsaqqal” söz və ifadələri hadisə iştirakçılarını kəndin sakinləri ilə eyniləşdirsə də, onların arasından bəzilərini konkretləşdirir (Abdulla, Müsəllim, Musa), bəzilərini isə qismən dəqiqləşdirir (*Tanıyanların içindən bir sazaq kimi keçdi bu xəbər. **Bir-iki ağsaqqal**sa elə silkələdi ki...*).

Hekayədə oxucu yenə də əlahiddə durur. Müəllifin məkan daxilində yeri bəlli olmasa da, o müşahidə məntəqəsini dəyişir.

İ.Hüseynovun “Başa düşə bilmirəm” hekayəsi belə başlanır: “Mən qardaşımdan küsmüşəm. Özü də çox küsmüşəm. Amma bu saat özüm də bilmirəm bunun səbəbi nədir? Vaqonda oturub, Bakıda – qardaşımın evində qaldığım yarım ayda olub keçəni gözümlün qabağına gətirirəm. Fikirləşirəm görüm, axı həmişə yadıma düşəndə ömrümü-günümü qurban dediyim, canım-ciyərim birçə qardaşımdan birdən-birə niyə incimüşəm? Qardaşım pis qardaşdırmı? Bunu deməyə dilim gəlmir. İkimiz də yetimliklə böyümüşük, Mustafa mənə həm ata olub, həm ana. ...” [10, 306].

Bu hekayə I şəxsin təkinin nəqləməsi ilə başlanır. Hadisənin birinci şəxsin adından nəql edilməsi onu həm də hadisənin iştirakçısı edir. Beləliklə, müəllif və nəqlədən eyniləşir. Əvvəl təhlilə cəlb etdiyimiz hekayələrdən fərqli olaraq burada müşahidəçi və şahid subyekt həm də hadisələrin iştirakçısı, personajdır. Birinci abzasda nəqlədən ikinci personaj barədə məlumat verir və bu personaj onun qardaşdır. Hadisənin nəql edildiyi məkan qatardır. Nəqlədən daha əvvəl Bakıda qardaşımın evində qaldığını deyir. Abzasda başqa şəxslərin adları da çəkilsə də onların hekayənin fəal personajları kimi hadisələrin iştirakçılarına çevrilib-çevrilməyəcəyi bəlli olmur.

Üç hekayənin əvvəlindən gətirilmiş nümunələrin təhlili göstərir ki, bədii mətnədə müəllif, nəqlədən və hadisələrin iştirakçılarının fərqləndirilməsi vacibdir. Bir çox bədii əsərlərdən müəllif hadisələrin müşahidəçisi və ya şahidi kimi danışsa da əsər boyu o, hadisələrin iştirakçısı olmur. Bununla yanaşı, nəqlədən, müəllif və hadisələrin iştirakçının eyni şəxsin olması halı da qeydə alınır. Müəllif və hadisələrin iştirakçıları bir-birindən ayırmaq üçün həm cümlənin formalaşmasında iştirak edən qrammatik vasitələrdən, həm də mətn hissələrinin mənalardan istifadə etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 364 s.
2. Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике, В. 8. М.: Прогресс, 1978, с. 5-39
3. Məsud A. Sərqələr // <http://kulis.lent.az/news/14379>
4. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri əsasları. Bakı: Maarif, 1998, 282 s.
5. Тураева З. Я. Лингвистика текста. М.: Просвещение, 1986. 127 с.
6. Брандес М.П. Синтаксическая семантика текста// Сборник научных трудов МГПИИЯ им. М. Топеза. В. 112. М.: МГПИИЯ, 1977.
7. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973.
8. Ван Дейк Т.К. К определению дискурса//<http://www.psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm>
9. Nəşib V. Omaroğlunun qayıtması// <http://kulis.lent.az/news/14379>
10. Hüseynov İ. Başa düşə bilmirəm// Hüseynov İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1988, s. 306-325

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АВТОРА И ПЕРСОНАЖА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

П.А.АЗИЗОВА

РЕЗЮМЕ

В статье на основе полноты, актуальности, познавательных, информативных свойств текста рассматриваются особенности авторских, пересказывающих и личных выступлений. Формирование текста из начальной точки, связывание речевых актов, открытие и закрытие темы, а также использование языковых способов, различных грамматических особенностей дают дополнительные возможности для определения автора данного контекста. Лингвистический анализ исходной части художественного текста подтверждает внедрение в жизнь различных субъектов функции адресата. Исследование доказывает, что субъект является наблюдателем или свидетелем происходящего.

Ключевые слова: текст, художественный текст, автор, рассказчик, персонаж, пространство, время, тема, открытие темы, закрытие темы

LINGUISTIC STUDY OF THE AUTHOR AND CHARACTER IN AN ARTISTIC TEXT

P.A.AZIZOVA

SUMMARY

The article on the basis of the completeness, relevance of cognitive, informative properties of the text discusses the features of the author, retelling and personal presentations. The formation of the text from the starting point, the linking of speech acts, the opening and closing of the topic, as well as the use of language methods, various grammatical features provide additional opportunities for determining the author of this context. Linguistic analysis of the original part of the literary text confirms the introduction into life of various subjects of the function of the addresser. The study proves that the subject is an observer or witness of what is happening.

Key words: text, artistic text, author, narrator, character, space, time theme, topic disclosure, topic closure